

УДК 801.6

<https://doi.org/10.56122/..v1i1.71>

КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ ЕВРОПА ТИЛДЕРИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨРДҮН АЙРЫМ ТЕМАТИКАЛЫК ТОПТОРУ

Нуриева Бактыгул -
Ош МПУ, магистр
ФБК-1-21

НЕКОТОРЫЕ ТЕМАТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ СЛОВ, ПЕРЕНЕСЕННЫХ ИЗ ЕВРОПЕЙСКИХ ЯЗЫКОВ В КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК

Нуриева Бактыгул -
Ош МПУ, магистр
ФБК-1-21

SOME THEMATIC GROUPS OF WORDS TRANSFERRED FROM EUROPEAN LANGUAGES TO KYRGYZ LANGUAGE

Nurieva Baktygul -
Osh MPU, master
FBK-1-21

Аннотация.

Макалада кыргыз тилине европалык тилдерден келип кирген сөздөрдүн техникага, искусство түрлөрүнө жана тамак-ашка байланыштуулар тематикалык топтору тууралуу ойлор айтылат. Техниканын жер менен жүргөн, суу менен жүргөн (учкан) техникаларга, турмушта колдонулган техникаларга байланыштуу сөздөр, сөз айкаштар, мына ушулардын көпчүлүгү ошол тилдерден келип кирген сөздөрдөн болуп саналат. Искусствонун ыр-бий, театр, опера, балет ж.б. түрлөрүнө, тамак-аштын азыктары, даяр тамактар, алардын жасалыш ыкмалары тууралуу сөздөр да чогултулган.

Ачкыч сөдөр. Европа тилдери, терминдер, сөздөр, музыка, театр, тематикалык топтор.

Аннотация:

В статье высказываются мысли о тематических группах слов, пришедших в кыргызский язык из европейских языков, связанных с техникой, видами искусства, едой. Большинство слов и фраз, относящихся к наземным, водным (полетным) приемам и приемам, используемым в жизни, являются словами, пришедшими из этих языков. Искусство включает в себя песню и танец, театр, оперу, балет и т. д. Также собраны слова о видах, продуктах питания, готовых блюдах и способах их приготовления.

Ключевые слова. Европейские языки, термины, слова, музыка, театр, тематические группы.

Annotation: The article expresses thoughts about the thematic groups of words that came into the Kyrgyz language from European languages related to technology, art, food. Most of the words and phrases related to ground, water (flight) techniques and techniques used in life are words that come from these languages. Art includes song and dance, theatre, opera, ballet, etc. Also collected are words about types, foods, prepared meals and how to prepare them.

Keywords: European languages, terms, words, music, theater, thematic groups.

Кыргыз тилине европалыктардын тилдеринен келип кирип өздөштүрүлгөн сөздөрдүн көпчүлүгү терминдер болуп саналат. Анткени илимдин, маданияттын жаңылыктары, ачылыштары Батыш Европа элдеринин өкүлдөрү тарабынан белгилүү болуп, бүткүл дүйнөгө тараган.

Батыш европалыктардын тилдеринен, грек, немис, англис, француз жана башка тилдерден келип кирип өздөштүрүлгөн сөздөрдүн тематикалык топторун жазууда аларды терминдер жана термин эмес сөздөр деген топторго бөлүштүрүүнүн зарылдыгы жок деп эсептейбиз.

1). Техникаларга, техникалык ар кандай жаңылыктарга байланыштуу сөздөр-терминдер.

Вакуум – абасы сордурулуп таштаган боштук. **Инерция** – күү. катуу чуркап бараткандар тык токтой албайт, бара жаткан күүсү аны алдыга умтултат. Автобуста же троллейбуста бараткандар эгерде автобус же троллейбус тык токтой калса, бардыгы алдыга умтулуп жыгылып да калышат. Мына ушул күч инерция (кыргызча **күү** дегенди билдирет) деп аталат. Акыйкатында **инерция** деген закон бар, инерция законун Исаак Ньютон деген окумуштуу ачкан. **Атом** – нерселердин, заттардын составындагы эң кичинекей бөлүк, грекче *бөлүнбөс* деген маанини берет. Биздин күндөргө чейин атом андан ары бөлүнбөйт деп эсептелинген. Бириок азыркы окумуштуулар анын бөлүнө турганын, чынжырдуу реакцияга ажырап бөлүнө турганын ачышкан. **Идея** – объективдүү дүйнөнүн, коомдук көрүнүштөрдүн адамзаттын аң-сезиминдеги чагылдырылышы, грекче *идея* түшүнүк деген маанини берген сөздөн келип чыккан. **Магнит** – темир буюмдарды тарта турган табигый күчү бар темир рудасы. **Мега** – ар кандай татаал терминдердин биринчи бөлүгү болуп чоң деген маанини берет. Мега гректин *мегас* чоң деген сөзүнөн келип чыккан. Мисалы, *мегаватт, мегалитр, мегафон* жана башка. **Механика** – мейкиндикте нерселердин орун алмашуулары, кандайдык күчтүн таасири менен нерселердин кыймылга келишин үйрөтүүчү илим. **Оптика** – физиканын нур чагылдырылышы, чагылдырылыштын ар кандай көрүнүштөрү тууралуу бир бөлүмү. **Домкрат** – оор салмактагы заттарды, жүктү көтөрүү мүмкүнчүлүгү бар механизм. Бул буюм автомобилдерди көтөрүү үчүн көп колдонулат. **Кварц** – жер бетинде эң көп тарап, техникада кеңири колдонулган минерал. **Капот** – автомобилдердин алдыңкы кузовунун капкагы капот деп аталат. Капоттун астында (ичинде) машиненин мотору, радиатору жана башка тетиктери болот. **Сапер** – жерге көмүлгөн миналарды издеп таба турган аскердик өтө баалуу буюм – курал. **Шасси** машинанын жана башка техниканын дөңгөлөктөрү чогуусу менен шасси деп аталат. **Бульдозер** – жерди атайын омокруп тегидеп же бузган трактордун бир түрү, жол солгонга жана башка жумуштарга колдонулат. **Грейдер** – кум төшөлгөн жолдорду тегиздеп жылмалап туруучу атайын машина. **Детектор** – радиоприёмниктердин кайсы бир деталы детектор деп аталат. **Сейф** – акча жана башка өтө баалуу буюмдарды сактоо үчүн атайын жасалган темир сандык. Сейфтин ачкычы да жалгыз болбой бир нече болот, жашырын ачкычтар да колдонулат сейфтерде. **Танкер** – суюк заттарды ташый турганга ылайыкталып атайы жасалган кеме. Танкерлер менен көбүнчө нефти заттары ташылат. **Телевизор** – алыскы аралыка атайын нурлар аркылуу жиберилген берүүлөрдү кабыл алып көрсөтө турган аппарат. Гректин *теле* – *алыс* деген сөзүнөн жасалган бул сөз, телевизор деген сөз, бүткүлдүйнөгө англис тилинен таралган. **Арка** – эки дубалдын же эки мыкты устундун баштары туташтырылып жасалган курулуш. Бул эшиги жок дарбазага окшош болот. **Каюта** - жүргүнчү ташый турган кемелердин кишилер олтуруп же жатып эс алып кете турган атайы бөлмө сыяктуу орундары каюта деп аталат. **Компас** – географиялык, б.а., магниттик меридианды көрсөтүүчү буюм (прибор). Анын жардамы менен жол багыты, ориентир багыты аныкталат. Сууда сүзүүдө, самолеттордо, кургак жердеги саякаттарда, тоо иштеринде, артиллерияда ж.б. компас кеңири колдонулат. Дүйнө тараптарын (*чыгыш, батыш, түндүк, түштүктү*) түндүк уюлга карата көрсөтө турган магнит ийнесин

(стрелканы) байыркы замандарда эле кытайлар ойлоп таап колдонушкандыгы болжол менен биздин заманга чейинки 2700-жылдар деп айтылат. **Мачта** – кемелерде парустар асылып коюла турган атайын бийик-бийик устундар. **Трап** - аэропорттордо самолёттордун эшигине алып барып, аны менен жүргүнчүлөр түшө турган шаты. Азыркы самолётторго алып баруучу траптар атайын автомобилдердин өздөр менен кошо болот.

2) Музыка жана башка искусствого байланыштуу сөздөр-терминдер

Театр – жаратылыштын жана коомдун көркөм чагылдырылышын кыймыл-аракет, пикир-алышуулар аркылуу көрсөтүүчү искусствонун бир түрү. Мына ушундай искусствонун имараты да театр деп аталат. Кыргыз Республикасында бир нече театрлар бар. **Эпиграмм** – көркөм чыгарманын аягында кыскача тыянак сыяктуу болуп, корутунду катары жазылгандар (грекче **эпи** – *кийин*, **логос** сөз, *айтылган кеп* деген сөздөрүнөн келип чыккан). **Эпос** – татаал сюжеттүү болуп бир нече каармандар катышкан көркөм чыгарма (грекче **эпос** – *сөз, аңгеме, ыр* деген сөзүнөн келип чыккан). Жомоктор, поэмалар, аңгемелер, повесттер, романдар, элдик эпикалык оозеки чыгармалар эпостук чыгармалар болуп саналат. **Этимология** – тил илиминдеги сөздүн келип чыгышы тууралуу илим (грекче **этимон** – *чын теги* жана **логос** – *окуу, түшүнүк* деген сөздөрүнөн келип чыккан). **Аншлаг** – театрга, киного, стадионго кандайдар бир оюнду көрүү үчүн сатылуучу билеттердин бардыгынын сатылып кеткендиги. Айрыкча театрга билеттер калбай калса, *аншлаг болду* деп коюшат. **Карнавал** маскарад, бий жана ар түрдүү оюндар менен коштолуп, ачык асман астында болчу элдик майрам. Башталышы Италиядан башталып азыр көпчүлүк элдерде карнавал майрамы болот. Айрыкча Түштүк Америка өлкөлөрүндө, мисалы, Бразилияда, Аргентинада жана башка мамлекеттерде бул майрам миңдеген кишилердин катышуусу менен өтөт. **Квартет** – төрт үн менен ырдала турган же музыкалык төрт аспап менен аткарыла турган чыгарма. Италияча **куартетто** – *төрт, төртүнчү* деген сөздөн келип чыккан. **Комедия** – драмалык чыгармалардын сатиралык жана күлкүлүү окуялар менен аткарылган бир түрү. **Лирика** – көркөм адабияттагы үч түрдүн бири, жеке адамдын ички сезимдерин, толкундоолорун билдирет. Грекче *лирикос* – музыкалуу, ыр менен айтылуу деген маанилерди билдирет. **Мелодия** – тыбыштардын уккулуктуу болуп созулуп же кайталанып айтылышы, гректин *мелодия* ыр, обон деген сөзүнөн келип чыккан. **Театр** – жаратылыштын жана коомдун көркөм чагылдырылышын кыймыл-аракет, пикир-алышуулар аркылуу көрсөтүүчү искусствонун бир түрү. Мына ушундай искусствонун имараты да театр деп аталат. Кыргыз Республикасында бир нече театрлар бар. **Трагедия** – каармандардын кыймыл-аракеттери, өз ара сүйлөшүүлөрү аркылуу көркөм баяндалып жазырган көркөм чыгарманын бир түрү. Трагедияда негизги каармандын өлүмү менен окуя аяктайт. **Танец** – бий. Шаардык кыргыздардын тилинде кыргыз тилинин өзүнүн бий деген сөзү унутулуп, башка тилден кабыл алынган танец деген колдонулуп баратат. **Актёр** – кино өнөрүндө каармандын ролун аткарган артист. Кыргыз киносунда Сүймөнкул Чокморов деген легендарлуу актёр болуп, көп баш каармандардын ролун аткарган. **Жанр** – көркөм чыгармалардын мазмундук өзгөчөлүктөрүнө жараша бири-биринен айырмаланган түрлөрү. Кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын эпос, поэма, жомок, ырлар, анын сүйүү ырлары, эмгек ырлары, балдар ырлары, кошоктор, армандар деген сыяктуу жанрлары бар. **Режиссёр** – кинону тартуучу, театрларда драмалык оюндарды коюучу адис. **Репертуар** – театрларда, циркте коюла турган оюндардын бир айлык же эки айлык расписаниеси. **Роль** – театрларда, циркте коюлган оюндун, драмалардын ж.б. каармандарынын кыймыл-аракеттери. Аны аткаргандар роль аткаруучулар болуп эсептелет. **Роман** - сюжети кенен жана татаал,

каармандары көп көлөмдүү көркөм чыгарма. Мисалы, “Кыямат”, “Сынган кылыч” жана башка чыгармалар романдар болуп саналат. **Рояль** – ианино сыяктуу абдан чоң, бир гана ордунда тура турган музыкалык аспап. **Аккорд** – бир канча музыкалык үндөрдүн көп тон менен бирге чыгышы аккорд болуп саналат, бул музыкалык термин. **Ария** – операда каармандын оркестрге кошулуп ыр менен айткандарынын бир түрү. Негизи ария бир үнгө арналган вокалдык чыгарма болуп саналат. **Балерина** – балет театрдык оюндарында бийлеген адис артист, ал үнсүз бийлеп ойду түшүндүрөт. **Виолончель** (*итал.* violoncello < viola) – кыяк (скрипка) түрүндөгү төрт кылдуу музыкалык аспап. Ал он алтынчы кылымдын биринчи жарымында пайда болгон. Италиялык усталар (мастерлер) тарабынан он жетинчи-он сегизинчи кылымдарда бир топ өркүндөтүлүп жасалган нускалары азыр да колдонулат. **Капелла** – башта чиркөөдө ырдалган хор болуп, кийин жалпы эле хор маанисин билдирип калган сөз. Театрларда музыкалык коштоосуз ырдылган хор болуп эсептелет. **Баритон** – бас менен тенордун орто аралыгындагы эркектердин үнү, бул сөз музыкалык термин болуп саналат. **Бас** – музыкалык термин. Эркектердин жоон үнүн музыкада бас деп айтышат. Жоон үндүү обончу, аткаруучу да бас деп аталат. **Сольфеджио** – музыкалык көндүмдөрдү калыптандыруучу вокалдык көнүгүүлөр. Ушундай мазмундагы окуу предмети. **Студия** – көркөм өнөр кадрларын, театр артисттерин даярдап чыгаруучу мекеме. Художниктин мастерскою. **Сценарий** – драмалык чыгарманын планы, пьеса катары жазылган үлгүсү. Кинолордун жазылган мазмуну да сценарий деп аталат. Адегенде сценарийи жазылып анан ошол сценарий боюнча кино тартылат же театрдагы оюндар коюлат. **Тенор** – өтө бийик чыккан эркектердин музыкалык үнү. Ушундай үнү бар, ушундай үн менен ырдаган артист. **Трафарет** – кандайдыр бир документ үчүн атайын жасалган үлгү жазылыштар. **Гитара** – жети же сегиз кыл тартылып, чертилип ойноло турган музыкалык аспап. Дүйнөнүн көп өлкөлөрүнө гитараны таркаткан испандыктар болуп саналат. **Либретто** - өтө көлөмдүү вокалдык-музыкалык чыгармалардын, текст менен кыскача жазылган мазмуну. Опералык, балет, кинолордо адагаенде либреттосу жазылып, анан аткарылат же музыкасы жазылат да аны артисттер аткарышат. **Эстрада** – жеңил музыка менен ырдалчу ырлар жанры. Эстрада ырчылары эстрадалык чыгармаларды ырдашат. **Этюд** – жаратылыштын бир бөлүгүнүн тартылган сүрөтү этюд деп аталат.

3) Тамак-ашка байланыштуу сөздөр

Бутерброд – майнан, май кошкон нан. Немистер нанга май же сыр кошуп жегенди ушинтип айтып, **бутер** – *май*, **брот** – *нан* деген сөздөр биригип **бутерброт** болуп дүйнөгө таанылып кеткен. Кыргызстандагы ар кайсы тамактанчу жайларда азыр **бутерброттор** сатылат, аны **нанмай** десек эле болот. **Вафли** – кант кошулуп атайын тордолуп жасалган печение. Бул сөз азыркы кыргыз тилинде активдүү лексикага кирет, муну айрыкча балдар жакшы көрүшөт. **Пюре** – бышырылган картошканы эзип гарнир кылып тамакка кошуп берилгени. **Рагу** картошканы, этти аралаштырып даамдуу кылып майга кууруп жасалган тамак. **Ресторан** – адамдар тамактана турган өтө мыкты ашканалар ресторан деп аталат. **Сосиски** – кичинекей-кичинекей кылынып жасалган колбасалар сосискилер деп аталат. **Соус** – тамакка кошумча куюла турган коюу суюк кошумчалар. Ашканаларда котлетке, бифштекке ж.б. соус кошулуп берилет. **Салат** – шакарап. Бирок салаттар ар кандай болуп жасалат, муну негизги тамактын алдында дасторконго коюшат. **Карамель** – ичине кайсы бир мөмөнүн ширесин кошуп жасалган конфеттин бир түрү. **Сигарет** – тамекиден киши түтөтүп, түтүнүн соро турган кылып кагазга бекем трубачадай кылып бекем ороп, күйгүзүп түтүнүн киши ичине тарта турган зат. **Томат** – орусча помидор. Помидор – жашылча өсүмдүк болуп

саналат. Анын кызыл-кызыл болуп бышкан мөмөсү суусунду кандырган азык зат. **Лимонад** - таттуу ичимдик. Лимонад алкогольдук эмес ичимдик болуп саналат. Лимонаддын бир нече түрлөрү бар. **Мармелад** – жумшак таттуу, конфета сыяктуу десерт тамак.

АДАБИЯТТАР

1. Абдувалиев И. Кыргыз терминологиясынын калыптаныш принциптери, булактары. – Китепте: Мыйзам чыгаруудагы мамлекеттик тил маселелери. Бишкек, 2015. 244-255-б.
2. Жумагулов Ч. Кыргыз тилиндеги өздөштүрүүлөрдүн жана термин жасоонун бүгүнкү абалы. –Китепте: Мыйзам чыгаруудагы мамлекеттик тил маселелери. Бишкек, 2015. 197-218-б.
3. Кыргызча-орусча сөздүк. / Русско-киргизский словарь. Түзгөн К. К. Юдахин. Москва: Советская Энциклопедия, 1965.
4. Мамытов Ж., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили: лексикология. Фрунзе, 1966.
5. Орусча-кыргызча сөздүк. К.К.Юдахиндин редакциясы астында. Москва: Издательство иностранных и национальных словарей, 1956.
6. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Бишкек, 1997.